

પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પ્રજ્ઞા અભિગમ – પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ્ઞાન

પત્રાભેન એન. પટેલ

લેક્ચરર, જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવન, વઘઈ, જિ. ડાંગ
મો :8980440742, E-Mail. haiviru@yahoo.co.in

ડો. કિશોરભાઈ નાયક

આચાર્ય, શ્રીરંગ શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય, બીલીમોરા

શિક્ષણ એ માનવ ઘડતર માટેનું અગત્યનું પરિબળ છે. શિક્ષણ દ્વારા બાળકના વર્તનમાં અપેક્ષિત અને હકારાત્મક પરિવર્તન લાવી શકાય છે. શિક્ષણ કોઈ એક જાતિ, ધર્મ, પ્રદેશ, રાજ્ય કે દેશ પૂરતું સીમિત ન રહેતા વૈશ્વિક બન્યું છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રે અનેક પ્રકારના પરિવર્તન લાવવા તેમજ શિક્ષણમાં ગુણાત્મક સુધારણા લાવવા ભારતમાં કેન્દ્ર સરકાર તથા રાજ્ય સરકાર દ્વારા સારા એવા પ્રયત્નો થયા છે અને થઈ રહ્યા છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ ક્ષેત્રે રાજ્ય સરકારના શિક્ષણ વિભાગ ઉપરાંત જી.સી.ઈ.આર.ટી., એસ.એસ.એ., રાજ્ય પરીક્ષા બોર્ડ, રાજ્ય શાળા પાઠ્ય પુસ્તક મંડળ તેમજ એન.જી.ઓ દ્વારા ગુણવત્તા સુધારણા અંગે અનેકવિધ કાર્યક્રમો, પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રોજેક્ટ કાર્યરત છે. પ્રજ્ઞા અભિગમ પણ આ સાતત્યપૂર્ણ શૃંખલા પૈકીનો જ એક અભિગમ છે. ગુજરાત રાજ્યની પ્રાથમિક શાળાઓમાં જૂન – 2010 થી પ્રજ્ઞા અભિગમ અમલીકૃત છે. વર્ગના તમામ બાળકોને શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં જોડી શકાય, તેમની શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓનું વ્યક્તિગત માપન થઈ શકે, વિદ્યાર્થીઓની આંતરિક શક્તિઓને ખીલવી શકાય, વિદ્યાર્થીઓની રસ – રૂચિને જાણી શકાય, વિદ્યાર્થીઓ સહાધ્યાયીની મદદથી પણ શીખી શકે, વિદ્યાર્થીઓ ભાર વિનાનું ભણતર મેળવે એવો અભિગમ એટલે પ્રજ્ઞા અભિગમ. પ્રાથમિક શાળાઓમાં અમલીકૃત પ્રજ્ઞા અભિગમની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ જાણવા માટે એક સર્વેક્ષણ અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. પ્રસ્તુત અભ્યાસના હેતુઓ નીચે મુજબ હતા.

૧. પ્રજ્ઞા અભિગમમાં સમાવિષ્ટ અધ્યયન – અધ્યાપન પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરવો.
૨. પ્રજ્ઞા અભિગમ અંતર્ગત તાલીમેનો વર્ગખંડમાં ઉપયોગ, ભૌતિક સુવિધાઓનો ઉપયોગ અને શૈક્ષણિક ઉપકરણોના ઉપયોગ અંગેની માહિતી પ્રાપ્ત કરવી.
૩. પ્રજ્ઞા અભિગમમાં અપનાવાતી મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ, શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિની ભૂમિકા અને વાલીઓની જાગૃતિ જાણવી.
૪. પ્રજ્ઞા અભિગમ અંતર્ગત માર્ગદર્શન અને મોનીટરીંગ કાર્યનો અભ્યાસ કરવો.
૫. પ્રજ્ઞા અભિગમ અંતર્ગત વિદ્યાર્થીઓની શૈક્ષણિક સિદ્ધિનો અભ્યાસ કરવો.
૬. પ્રજ્ઞા અભિગમ દ્વારા શિક્ષણકાર્ય અંગે શિક્ષકોના, મુખ્ય શિક્ષકોના તથા બી.આર.સી. અને સી.આર.સી.કો. ઓર્ડિનેટર્સના અભિપ્રાયોનો અભ્યાસ કરવો.

પ્રજ્ઞા અભિગમ એટલે શું ?

વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગી વિકાસ માટે શાળા શિક્ષણમાં કે વર્ગ શિક્ષણમાં અનેકવિધ અભિગમનો શિક્ષક ઉપયોગ કરતો રહ્યો છે. જે ક્યારેક શિક્ષકકેન્દ્રી, બાલકેન્દ્રી કે પાઠ્યપુસ્તકકેન્દ્રી હોય છે. સમગ્ર્યતા વર્ગના તમામ બાળકોને કેન્દ્રમાં રાખીને તેમની વૈચકિતક ભિન્નતાને ધ્યાનમાં લઈને તેમની ક્ષમતા, તેમની શીખવાની ગતિને આધારે શિક્ષણ આપવાનું હંમેશા મુશ્કેલ રહ્યું છે. શિક્ષણવિદો અને શિક્ષકો એવા અભિગમની શોધમાં હોય છે જેમાં વર્ગના તમામ બાળકોને શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં જોડી શકાય. તેમની શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓનું વ્યકિગત માપન થઈ શકે. આ તમામ આવશ્યકતાઓને ઉપકારક બને એવો અભિગમ એટલે પ્રજ્ઞા. પ્રજ્ઞા એ પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અભિગમ છે. આ અભિગમમાં બાળક પ્રવૃત્તિના માધ્યમથી શીખે છે. આ અભિગમમાં બાળકો ભાર વગર પ્રવૃત્તિ દ્વારા શિક્ષણ મેળવે છે. પ્રજ્ઞા અભિગમ પરંપરાગત શિક્ષણ પદ્ધતિથી તદ્દન ભિન્ન છે. અહિં વર્ગખંડ છે પણ પાટલીઓ નથી. વિદ્યાર્થીઓને જૂથ આધારિત શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. બાળકોને પોતાની ગતિ મુજબ શિક્ષણ મેળવવાની તક મળે છે. બાળકો એકબીજાની સહાયથી શિક્ષણ મેળવે છે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાના કાર્યનું તથા પદ્ધતિઓનું સ્વ મૂલ્યાંકન કરી શકે છે. બાળકની પ્રત્યેક તબક્કે થતી પ્રગતિથી વાલી, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી માહિતગાર રહે છે.

પ્રજ્ઞા અભિગમ શા માટે ?

પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પોતાની ગતિ મુજબ શિક્ષણ મેળવવાની તક મેળવે. પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી ભાર વગરના પ્રવૃત્તિલક્ષી તેમજ આનંદદાયી શિક્ષણની તક પ્રાપ્ત કરે. વિદ્યાર્થી ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ મેળવી પોતાની ક્ષમતાઓ વિકસિત કરે. વિદ્યાર્થી જરૂરી શૈક્ષણિક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા કે નહિ તેનું મૂલ્યાંકન કરે.

વિદ્યાર્થી પોતાના કાર્ય અને સાધનસામગ્રી તથા પદ્ધતિઓનું સ્વમૂલ્યાંકન કરે અને તેમાં સુધારણા કરવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરે. વિદ્યાર્થીઓ બહુસ્તરીય શિક્ષણ માટેની સામગ્રીનિર્માણ કરે તથા તેનો ઉપયોગ કરવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરે. બાળકો એકબીજાના સહયોગથી શિક્ષણ મેળવે. વિશેષ જરૂરિયાતવાળા બાળકોને પૂરતો સમય અને તક મળે. વિવિધ સ્તરના બાળકોને શીખવા માટેની સમાન તક મળે. બાળકની પ્રત્યેક તબક્કે થતી પ્રગતિથી વાલી, શિક્ષક અને બાળક પોતે પણ માહિતગાર રહે.

વિદ્યાર્થીક્રિવી રીતે શીખે છે ?

બાળક શાળામાં આવે છે ત્યારે કોરી સ્લેટ કે ખાલી ઘડો નથી પરંતુ તેની સાથે સ્થાનિક પર્યાવરણમાંથી પ્રાપ્ત અનેક અનુભવો લઈને આવે છે. માત્ર શિક્ષક જ જ્ઞાનનો સ્ત્રોત નથી, બાળક અન્ય માધ્યમો દ્વારા પણ શીખે છે.

બાળક અનેક રીતે શીખતો હોય છે જેમ કે

- અનુકરણ દ્વારા

- અનુભવ દ્વારા
- સહપાથી દ્વારા
- સંવેદન ઇન્દ્રિયોના માધ્યમથી
- વાતાવરણમાંથી
- હરિફાઈદ્વારા
- જરૂરિયાત અને પડકારના આધારે
- મહાવરા દ્વારા

પ્રજ્ઞા અભિગમના મુખ્ય મુદ્દાઓ

પ્રવૃત્તિદ્વારા જ્ઞાન

પ્રજ્ઞાએ પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અભિગમ છે. બાળકને પ્રવૃત્તિ કરવી ગમે છે. બાળક પ્રવૃત્તિના માધ્યમથી શીખે છે. આ અભિગમમાં બાળકો ભાર વગર, પ્રવૃત્તિલક્ષી શિક્ષણ મેળવે છે.

જૂથ આધારિત શિક્ષણ

આ અભિગમમા વિદ્યાર્થીઓના સ્તર પ્રમાણે જૂથ બનાવવામાં આવે છે. પરંપરાગત વર્ગશિક્ષણમાં વર્ગના તમામ બાળકોને શિક્ષક એક સાથે શિક્ષણ આપે છે. આ અભિગમમાં વિદ્યાર્થીઓને ચાર જૂથમાં વિભાજીત કરવામાં આવે છે.

વર્ગખંડની વિશિષ્ટકાર્ય પ્રણાલી

પ્રજ્ઞા વર્ગખંડના સંચાલન માટે શિક્ષક સામાન્ય વર્ગખંડ કરતા અલગ જ પ્રકારની વર્ગવ્યવસ્થા અપનાવે છે. ક્લાસરૂમ મેનેજમેન્ટ આ અભિગમની મહત્વની બાબત છે. વિદ્યાર્થીઓને તેમના કાર્ડ પ્રમાણે જૂથમાં સાથે નીચે બેસીને પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં આવે છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓની બેઠક વ્યવસ્થા એવી રીતે ગોઠવે છે કે જેથી જૂથના તમામ વિદ્યાર્થીઓ પર અવલોકન અને નિયમન કરી શકે.

પ્રજ્ઞાઅધ્યયનઅધ્યાપનસામગ્રી

આ અભિગમમાં શિક્ષક વિષયવસ્તુ આધારિત સહાયક અથવા પૂરક અધ્યયન અધ્યાપન સામગ્રીનું નિર્માણ કરે છે. જેમાં જે તે ધોરણના અને વિષયના કાર્ડ વર્ગના કોર્નરમાં ગોઠવે છે. જેમાંથી વિદ્યાર્થી પોતાના કાર્ડ લઈ જે તે જૂથમાં બેસી શિક્ષણ મેળવે છે. વર્ગશિક્ષક જરૂરી સહાયક સામગ્રી વર્ગખંડમાં ઉપલબ્ધ રાખે છે.

સહપાથીશિક્ષણ

આ અભિગમમાં વિદ્યાર્થીઓ જૂથમાં અન્ય વિદ્યાર્થીઓ સાથે આંતરક્રિયા કરીને શીખે છે. વિદ્યાર્થીઓ પરસ્પર સહયોગથી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ અન્ય વિદ્યાર્થીઓ સાથે આત્મીયતા કેળવે છે. તેઓ મદદ કરવાની ભાવના શીખે છે. વર્ગના તમામ બાળકો સાથે કામ કરવાની તક મળવાથી સમૂહ ભાવનાનો વિકાસ થાય છે. આ અભિગમમાં વિવિધ સ્તરવાળા બાળકોને શીખવા માટેની સમાન તક મળે છે.

મૂલ્યાંકન

પ્રજ્ઞાઅભિગમમાંપરંપરાગત મૂલ્યાંકન અને પરીક્ષા પદ્ધતિ રહેશે નહિ. આ અભિગમમાં એક એકમના અંતે નવા એકમમાં પ્રવેશતા વિદ્યાર્થીનું પ્રગતિમાપન એ એક પ્રકારનું મૂલ્યાંકન છે. જે તે ધોરણના એકમ પૂરા કરનાર વિદ્યાર્થી વર્ગબદ્ધતી પામે છે. કોઈપણ વિદ્યાર્થી કોઈપણ તબક્કે નાપાસ ગણાતો નથી. વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક પોતાની સિદ્ધિઓનો ક્યાસ મેળવી શકે છે. આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીની પ્રગતિનો અહેવાલ વાલીને પહોંચાડી શકાય છે.

જૂથ પરિચય

1. શિક્ષક સમર્પિત જૂથ

આ જૂથમાં નવો મુદ્દો શીખવાની શરૂઆત થાય છે.

આ જૂથમાં શિક્ષકની ભૂમિકા મહત્વની હોય છે.

આ જૂથમાં સંકલ્પનાઓના સ્પષ્ટીકરણ માટે શિક્ષક મૂર્તવસ્તુ, ઉદાહરણ ચર્ચા, અધ્યયન સામગ્રીનો ઉપયોગ કરે છે. અહીં શિક્ષક મોટી સ્લેટનો પણ ઉપયોગ કરે છે.

અહીં કાર્ય કરતાં કરતાં શિક્ષક અન્ય જૂથ ઉપર પણ દેખરેખ રાખે છે.

2. સાથી સહાયક જૂથ

આ જૂથમાં વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થી પાસે શીખે છે.

વિદ્યાર્થી તેના સાથી પાસેથી વધુ સરળતાથી શીખતો હોય અહીં વિદ્યાર્થી સાચા અર્થમાં અધ્યયન કરે છે.

અહીં વિદ્યાર્થીને શિક્ષકની મદદની જરૂર હોય તો તે ઝંડીના સંકેતથી શિક્ષકને બોલાવે છે.

આ જૂથમાં વિદ્યાર્થી ટી.એલ.એમ. નો સ્વતંત્ર ઉપયોગ કરે છે.

3. સ્વ અધ્યયન જૂથ

આ જૂથમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતે મેળવેલ સમજનું જાતે જ સ્વ – અધ્યયન કરે છે.

આ જૂથમાં વિદ્યાર્થીઓ વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ, લેખન, કલરકામ, ચીટકકામ, ગણન જેવી પ્રવૃત્તિઓ જાતે કરે છે.

જૂથમાં વિદ્યાર્થી ટી.એલ.એમ. નો સ્વતંત્ર ઉપયોગ કરે છે.

4. મૂલ્યાંકન જૂથ

આ જૂથ શિક્ષક સમર્પિત જૂથની બાજુમાં હોય છે.

અગાઉના જૂથમાં શીખેલી બાબતોનું અહીં મૂલ્યાંકન થાય છે.

વિદ્યાર્થીઓમા રહેલી ક્યાશ જાણી તે ક્યાશ દૂર કરવા શિક્ષક ઉપચારાત્મક શિક્ષણ કાર્ય હાથ ધરે છે.

પ્રજ્ઞા વર્ગખંડનું ભૌતિક પર્યાવરણ

સામાન્ય વર્ગખંડ કરતાં પ્રજ્ઞા વર્ગખંડમાં એવી નોંધપાત્ર બાબતો જોવા મળે છે કે જેનાથી પ્રજ્ઞા વર્ગખંડનું ભૌતિક પર્યાવરણ જુદું પડે છે.

પ્રજ્ઞા વર્ગખંડમાં જોવા મળતી કેટલીક મહત્વની બાબતો નીચે મુજબ છે.

વર્ગખંડની પસંદગી

સામાન્ય રીતે વર્ગખંડની દિવાલો રંગરોગાન વગરની, સ્વચ્છ અને સુઘડ હોય છે. પૂરતા હવા ઉજાસ અને પ્રકાશવાળો હોય છે.

ટુકડી - ૧ અને ટુકડી - ૨ માટે જુદા - જુદા બે વર્ગખંડોની પસંદગી કરાય છે. બંને વર્ગખંડ શક્ય હોય ત્યાં સુધી બાજુ - બાજુમાં હોય તેવા રખાય છે.

બેઠક વ્યવસ્થા

પ્રજ્ઞા વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓને બેસવા માટે પાથરણાની વ્યવસ્થા હોય છે. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ સાથે જૂથમાં નીચે બેસીને કાર્ય કરવાનું હોય વર્ગખંડમાં ટેબલ-પુરશીને અવકાશ હોતો નથી. શિક્ષક દરેક જૂથના બધા વિદ્યાર્થીઓ પર નજર રાખી શકે, તેમનું અવલોકન કરી શકે તથા માર્ગદર્શન આપી શકે છે.

ઘોડા અને ટ્રે

પ્રજ્ઞાવર્ગમાં ટ્રે મૂકવા માટે યોગ્ય જગ્યાએ ઘોડા બનાવેલા હોય છે. ગણિતના વર્ગખંડમાં એક ઘોડો હોય છે, જ્યારે ગુજરાતી વર્ગખંડમાં એક ઘોડો હોય છે.

કાર્ડ

ઘોડામાં રાખેલ ટ્રેમાં સિમ્બોલ મુજબ કાર્ડ મૂકવામાં આવે છે. કાર્ડ પર જે સિમ્બોલ હોય તે જ સિમ્બોલ ટ્રે પર પણ હોય છે.

લેડર

બાળકો સરળતાથી જોઈ શકે અને લેડર પરના સિમ્બોલ સ્પર્શી શકે તેટલી ઊંચાઈએ ઘોડાની બાજુમાં લેડર લગાવેલ હોય છે.

છાબડી

વર્ગખંડમાં ચાર ફૂટથી વધુ ન હોય તેટલી ઊંચાઈએ ચાર છાબડી લટકાવેલ હોય છે.

તમામ જૂથ સ્વતંત્ર રીતે બેસી શકે તે રીતે છાબડી લગાવેલ હોય છે.

પ્રગતિમાપન ચાર્ટ

વિદ્યાર્થી સરળતાથી જોઈ શકે તેટલી ઊંચાઈએ વિષયવાર પ્રગતિમાપન ચાર્ટ વર્ગમાં યોગ્ય જગ્યાએ લગાવેલ હોય છે. આ પ્રગતિમાપન ચાર્ટ જૂથ - ૧ માં શિક્ષકની બેઠકની પાછળ જ હોય છે.

ડિસપ્લે બોર્ડ

વિદ્યાર્થીઓએ જાતે કરેલ પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીઓ જાતે જ વર્ગમાં પ્રદર્શિત કરી શકે તે માટે બંને વર્ગખંડમાં યોગ્ય જગ્યાએ ડિસપ્લે બોર્ડ લગાવેલ હોય છે.

સ્લેટ

છાબડી નં.-૧ ની નીચે યોગ્ય ઊંચાઈએ શિક્ષક માટેની સ્લેટ લગાવવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓ માટેની સ્લેટ વિદ્યાર્થીઓ સરળતાથી લઈ શકે તે રીતે એક જ હરોળમાં લગાવવામાં આવે છે.

ટી.એલ.એમ. બોક્ષ

બને વર્ગખંડમાં અધ્યયન – અધ્યાપન માટે ટી.એલ.એમ. બોક્ષ ગોઠવેલું હોય છે.

પોર્ટફોલિયો

વિદ્યાર્થીઓએ બનાવેલ વસ્તુઓ વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પોર્ટફોલિયોમાં મૂકી શકે કે લઈ શકે તેટલી ઊંચાઈએ પોર્ટફોલિયો રાખવામાં આવે છે. આ પોર્ટફોલિયો બેગની પસંદગી દરેક શાળાએ પોતાની રીતે કરવાની હોય છે.

વર્કબુક

વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની જાતે જ પોતાની વર્કબુક સરળતાથી લઈ શકે તે માટે જે તે વિષયના ઘોડા પર કે તેની બાજુમાં વર્કબુક ગોઠવવામાં આવે છે.

સમાપન

પ્રજ્ઞા અભિગમ એ પરંપરાગત શિક્ષણ પદ્ધતિથી તદ્દન અલગ છે. અહીં ચોક એન્ડ ટોકના બદલે બાળકને પ્રવૃત્તિ દ્વારા શીખવવાનું છે. બાળક ભાર વિના ભણતર મેળવે છે. બાળકની અંદર રહેલી વૈચારિક શક્તિનો તથા સુષુપ્ત શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે. પ્રાથમિક શાળામાં અમલી પ્રજ્ઞા અભિગમ દ્વારા શિક્ષણકાર્યના અમલીકરણમાં કેટલાક પરિબલોની અસરના લીધે કચાશ રહેવાની પણ શક્યતાઓ રહેલી છે. આમ છતાં પ્રજ્ઞા અભિગમ દ્વારા પ્રાથમિક શિક્ષણની શૈક્ષણિક ગુણતામાં સુધારો થાય તે અત્યંત જરૂરી છે.

શિક્ષણ દર્શન ના લેખકો માટે

શિક્ષણ દર્શન (UGC Approved Journal No. 62819) & ISSN-2319-202X માટેના લેખો ગુજરાતીમાં શ્રુતિ (Shruti) ફોન્ટમાં ટાઈપ કરી નીચેના સરનામે મોકલો. (લેખની સોફ્ટ કોપી Dr. Jignesh B. Patel ને jig_har@yahoo.com પર ઈ-મેલ કરો.)

પ્રો. રમેશચંદ્ર જી. કોઠારી

૬૦૧, આંગન ટાવર, ભવન્સ સ્કુલની સામે, રજનીકાંત જાની-મકરપુરા રોડ, મકરપુરા, વડોદરા-૩૯૦૦૦૪

rgkothari@gmail.com